

Uroš MATIĆ¹Vestfalijski Vilhelmov univerzitet u Minsteru
Institut za egiptologiju i koptologijuUDK
904(32):305
316.83:305(32)

EGIPTOLOGIJA, ROD I SEKSUALNOST: KRITIČKA PERSPEKTIVA²

APSTRAKT Egiptologija je studije roda i seksualnosti prihvatila relativno kasno u odnosu na arheologiju. U ovom radu nije predstavljen egiptološki istorijat istraživanja roda i seksualnosti, koliko je kritički ukazano na nedostatke i potencijale studija roda i seksualnosti u egiptologiji. Uvod predstavlja kratak istorijat rodni studija u arheologiji sa ključnim teorijskim konceptima koji su u nastavku rada razmatrani u poređenju sa njihovim mestom u egiptološkim studijama roda. Zatim je razmatrana kritika androcentrizma i pitanje (ne)vidljivosti žene kao polazne tačke ranih rodni istraživanja u arheologiji, koje su svakako obeležile i egiptološka istraživanja. Ukazano je na nedostatak rodne istorije discipline kao na posledicu opšteg egiptološkog otpora teoriji neophodnoj za svako ozbiljno naučno istraživanje, ali i na odsustvo kritičke reflektivnosti prema istoriji discipline. U nastavku rada analizirani su koncepti pola i roda sa posebnim osvrtom na njihov istraživački potencijal u egiptologiji, kako u cilju destabilizacije heteronormativnosti u istraživanjima prošlosti, tako i kroz kritiku sve prisutnije averzije istraživača ka potencijalnim binarnim definicijama pola/roda u prošlosti. Binarne rodne norme ne znače nužno i heteronormativnost, kako ovaj pojam povlači sa sobom niz identitetskih kategorija i praksi označavanja koje su potpuno strane starom Egiptu. Poslednji deo rada razmatra uticaje queer teorije na arheološka i egiptološka istraživanja prošlosti.

Ključne reči: pol, rod, seksualnost, arheologija, egiptologija, *queer* teorija

1 E-mail: urosmatic@uni-muenster.de

2 Rad je nastao tokom izrade doktorske disertacije koja se bavi nasiljem i telom neprijatelja u Novom carstvu. Izradu doktorske disertacije stipendira „Srpska privredna fondacija”.

UVOD

Studije roda i feministička kritika su se polako ali sigurno probijale kroz jednu tradicionalno androcentričnu disciplinu kao što je arheologija. Najranija rodna kritika reprezentacija prošlosti koje proizvode arheolozi, bila je upućena androcentričnoj perspektivi struke, malom broju i vidljivosti arheološkinja, opšte vidljivosti žena kako u struci tako i u prošlosti (Conkey and Spector 1984, 1–14). Pomenuta kritika arheološke discipline najčešće se opravdano vezuje za ideje iznedrene u okviru prvog talasa feminističke kritike (Gilchrist 1999, 2; Meskell 1999, 54). Međutim, arheologija roda sa jasnim teorijskim postavkama razvija se pod uticajem drugog talasa feminizma (Gilchrist 1999, 2; Sørensen 2000, 17–18; Wylie 1998, 60).

Insistirajući na razlikama između pola kao biološke osobine i roda kao socio-kulturnog čitanja polnih razlika, arheolozi i arheološkinje su oslanjajući se na antropološko razlikovanje pola i roda (Rubin 2002) i sami počeli da obraćaju više pažnje na rod u svojim istraživanjima prošlosti (opšti pregledi u Díaz-Andreu 2003, 2005; Gilchrist 1999; Sørensen 2000). Studije roda su se probijale u različitim arheološkim zajednicama, utičući podjednako na organizovanje specijalističkih seminara i konferencija posvećenih istraživanju roda u prošlosti i pokretanje tematskih časopisa i zbornika (sažeto Voss 2000, 181–182). U poslednjih nekoliko godina nekolicina arheologa i arheološkinja u Srbiji čini rod u prošlosti eksplicitnim ciljem istraživanja (Matić 2010, 2011, 2012; Milenković i Arsenijević 2009; Porčić 2010).

Međutim, ne dugo zatim, ideja da postoji pol koji prethodi rodu, kako je zagovarala feministička teorija drugog talasa, naišla je na oštre kritike koje se najčešće vezuju za radove Džudit Batler (Judith Butler) i treći talas feminističke kritike u sprezi sa poststrukturalizmom i *queer* teorijom (Batler 2001, 2010). Batler je analizirala diskurse kroz koje se pol definiše kao binaran i proizvodi u okviru heteronormativne matrice, te pokazala kako nema pola koji prethodi rodu, kako je pol već rod koji se proizvodi i materijalizuje kroz performativne prakse. Rod tako postaje veštačka tvorevina bez uporišta, pa „muškarac” i „muževno” mogu označiti kako muško tako i žensko telo kao, uostalom, i „žena” i „ženstveno” (Batler 2010, 55–56). Teorije Džudit Batler uticale su na arheološki

pristup izučavanju roda i materijalne kulture, te rodni reprezentacija prošlosti i u prošlosti (Alberti 2005; Perry and Joyce 2001), ali i na arheološki pristup skeletnim ostacima (Geller 2005, 2008; Schmidt 2002). Često se radovi koji se oslanjaju na ideje Džudit Batler, a koji se bave istraživanjem roda, svrstavaju u *queer* arheologiju. Ova perspektiva je samo delimično tačna, kako se *queer* teorija kao i *queer* arheologija, bar načelno ne bave isključivo polom, rodom i seksualnošću, već društvenom konstrukcijom, proizvodnjom i održavanjem normi i normalnog, stoga i demarkacijom onoga što je u datom kontekstu *queer* kroz kritiku heteronormativnosti (Dowson 2009, 289–91; Jensen 2007, 25; Voss 2000, 184). Međutim, *queer* teorija u susretu sa studijama materijalne kulture i materijalnosti zaista predstavlja izazovno polje istraživanja, ali istovremeno i istraživačko polje sa kojim se retko hvata u koštac (Jensen 2009; Matić 2011, 813–814). Ukoliko *queer* arheologija nastoji da bude više od *addendum*-a arheologiji roda i feminističkoj kritici trećeg talasa, ona mora pokazati svoje potencijale u istraživanju drugih aspekata života u prošlosti koji mogu, ali ne moraju nužno uključiti rodni i seksualni identitet.

Danas je arheologija roda etablirana poddisciplina, a rodne studije u arheologiji uspele su da u određenim arheološkim zajednicama (npr. Švedska i Norveška) u potpunosti promene arheološku teoriju i praksu. Tako rod više nije polje istraživanja malog broja arheologa i arheološkinja, a teorijske perspektive ovih istraživanja danas su bogatije i raznovrsnije, no ponekad suprotstavljene, što svakako ukazuje na epistemološku zrelost discipline.³ Međutim, rod kao istraživačko pitanje još uvek nije dovoljno ukorenjeno u arheološke studije prošlosti.

Nastojano je da se da više nego kratak pregled razvoja rodni studija u arheologiji. Detaljniji istorijat istraživanja u potpunosti prevazilazi okvire

3 U okviru „Evropske asocijacije arheologa” (European Association of Archaeologists) 2008. godine formirana je radna grupa „Arheologija i rod u Evropi” (Archaeology and Gender in Europe) čiji je autor aktivan član. Na web strani radne grupe <http://www.upf.edu/materials/fhuma/age/index.html> mogu se naći informacije o aktivnostima i izbor arheoloških rodni istraživanja koja pokazuju pomenutu raznovrsnost pristupa i teorijsku zrelost discipline. Pored literature citirane u ovom radu, čitaocima mogu biti zanimljivi i radovi dostupni na web strani grupe „Arheologija i rod u Evropi”.

i ciljeve ovog rada. Više pažnje pojedinim problemima biće posvećeno u nastavku teksta, ali ovi problemi će biti smešteni u kontekst razvoja rodних studija u egiptologiji. Mada se ovaj rad koncentriše na okvire rodnih studija, jedan od njegovih ciljeva je ukazivanje na zajedničke probleme arheologije i egiptologije, a o nekim od ovih problema je već bilo reči u srpskoj arheologiji/ egiptologiji (Vasiljević 1999–2000). Međutim, ovaj rad nije pregled niti istorijat istraživanja roda i seksualnosti u arheologiji i egiptologiji. Postoje podjednako dobri pregledi prethodnih istraživanja i kritički istorijati za ovo polje studija u arheologiji (Gilchrist 1999; Sørensen 2000), ali i egiptologiji (Graves-Brown 2008; Sweeney 2011; Wilfong 2007, 2010).

(NE)VIDLJIVOST ŽENA

Društvene promene u zapadnom svetu 1960-ih dovele su do napora da žene postanu vidljive, kako u arheološkoj struci, tako i u muzejima i rekonstrukcijama prošlosti (Sørensen 2000, 17). Pojedine autorke, inspirisane ovim pitanjima, ukazale su na to da istorijski pregledi razvoja arheološke discipline često zanemaruju ulogu arheološkinja u njenoj istoriji i njenom razvoju (Díaz-Andreu and Sørensen 1998b, 1–2). Za razliku od arheologije čije su kritičke istorije pisane i razmatrane, rad na kritičkoj istoriji egiptologije tek predstoji i preko je potreban. Tek u poslednjoj deceniji se javljaju sintetski pregledi razvoja egiptologije kao naučne discipline (Jeffreys 2003; Reid 2003; Wilkinson 2008), a postojeći enciklopedijski pregled autora i autorki koji su obeležili struku (Dawson and Uphill 1972), shodno svom cilju, ne pruža kritičku istoriju discipline.

Život i rad egiptološkinja u vreme ranog razvoja ove struke kritički je predstavljen u zborniku koji je posvećen životu i radu arheološkinja (Díaz-Andreu and Sørensen 1998a), ali je tematski ograničen na britansku arheologiju (Champion 1998). Jedini sličan pregled, a koji se odnosi na drugu sredinu, bavi se austrijskim ženama u Egiptu. Međutim, iako se ovaj rad ne bavi ženama iz struke, u njemu se pominje Hilde Zaloscer (1903–1999), koja se bavila koptskim spomenicima i u periodu od 1947–1968. godine predavala hrišćansku umetnost Egipta na Univerzitetu u Aleksandriji (HOLAUBEK 2008, 267–269). Kritička istorija egiptologije kao discipline može pokazati potpuno

drugačije pravce razvoja i kontekste različite od onih u arheologiji. Stoga je, shodno različitim historijama arheološke discipline u različitim i po sebi specifičnim sredinama (Babić 2011), očekivano da su se iskustva retkih žena u ranoj arheologiji i egiptologiji, također, razlikovala u zavisnosti od različitih faktora. Međutim, egiptolozi i egiptološkinje do danas nisu razvili kritički refleksivni odnos prema svojoj struci koji bi proizveo studije kao što su različita rodna iskustva rada u struci ili različite historije discipline. Sva navedena pitanja imaju nemerljiv uticaj na izbor tema, pristup i pravac istraživanja, a odgovori na njih mogu pomoći u kritički utemeljenom pogledu na egiptologiju. Nažalost, dosadašnji razvoj struke ne ukazuje na veće i ozbiljnije pomake na ovom polju.

Tokom XIX veka promenio se odnos prema obrazovanju žena i sve veći broj njih polako ali sigurno dobijao je pristup visokom obrazovanju. Osnovne komponente stečenog znanja su, pored poznavanja grčkog, latinskog i književnosti, bile i poznavanje starina i putovanja. Prve žene koje su u XIX veku putovale u Egipat arheologijom su se bavile samo sekundarno. Sara Bejn (Sarah Bane), supruga Đovanija Batiste Belconija (Giovanni Battista Belzoni), napisala je etnografski dodatak za knjigu svog supruga o starinama Egipta 1821. godine (Díaz-Andreu and Sørensen 1998b, 4). Među prvim školovanim arheološkinjama bile su upravo one žene koje su radile u Egiptu i na Bliskom istoku. Margaret Benson (1865–1916) vodila je između 1895. i 1898. godine iskopavanja hrama boginje Mut u Tebi sa kolegicom Žanet Gurle (Janet Gourlay), studentkinjom Flindersa Pitrija (Flinder Petrie). Hilda Pitri (Hilda Petrie), supruga Flindersa Pitrija, pratila je svog muža u njegovom radu u Egiptu, ali iako ju je suprug podstrekivao, retko je potpisana na publikacijama. Amelija Edwards (Amelia Edwards) (1831–1892), ne samo da je vodila iskopavanje u Egiptu, već i objavila značajan broj radova i prva identifikovala feničansku i kiparsku keramiku na crtežima koje joj je poslao Flinders Pitri. Upravo je ona vodila pokret za konzervaciju i upravljanje spomenicima koji je rezultovao osnivanjem Društva za istraživanje Egipta (Egypt Exploration Society) 1883. godine (Champion 1998, 173–176). Margaret Murej (Margaret Murray) (1863–1963) došla je dve godine nakon smrti Amelije Edwards na Univerziteti koledž u Londonu (University College of London) i počela studije sa Pitrijem, koji je preuzeo katedru Amelije Edwards. Prvi rad objavila je samo godinu dana kasnije, a već 1899. godine dobila je predavačku poziciju. Kako

je bila slabo plaćena, a izdržavala je i majku, držala je predavanja na Oksfordu narednih deset godina i radila na katalogizaciji kolekcija u Narodnom muzeju Irske, Kraljevskom škotskom muzeju, Ašmolean muzeju i Muzeju univerziteta u Mančesteru. Godine 1902. pridružuje se Pitriju na iskopavanjima u Egiptu, a menjala ga je i u toku odsustva sa univerziteta. Iskopavala je u Britaniji, na Malti i Minorci, u Petri i u svojoj 74–75. godini života u južnoj Palestini (Champion 1998, 178–179). Pomenute autorke i njihove životne i profesionalne istorije predstavljaju samo mali deo žena u struci koje su u istorijskim pregledima razvoja arheologije zanemarene.

Androcentrične rekonstrukcije prošlosti naišle su prvo na kritiku u arheologiji, a zatim i u egiptologiji. U ovoj prvoj fazi osnovni cilj je bio prepoznati „ženu” u prošlosti, pronaći je, prikazati, predstaviti i povratiti. Međutim, kako piše Meri Luiz Stig Sorensen, osnovne rodne premise se nisu promenile, osim što je akcenat stavljen na žene umesto na muškarce (Sørensen 2000, 5). Ova potraga za „ženom” inspirisana možda samo kritikom androcentrizma, a svakako ne rodnim studijama, obeležila je početke istraživanja žena u starom Egiptu, ali je bila aktivna do nedavno (Graves-Brown 2010; Spakowska 2012; Tyldesley 1995; Watterson 2012). Kritika ovakvog pristupa ženama u starom Egiptu usledila je još u radu Gej Robins (Gay Robins), koja je ukazala na problem stereotipa koje autori grade o ženama u starom Egiptu posredstvom iskustava u savremenom društvu. Kritika Robins naročito je važna jer opominje egiptologe da određene prakse strane savremenom životu ne moraju biti potpuno strane životu u starom Egiptu (Robins 1993, 15–20).

Egiptolozi i egiptološkinje su polako ali sigurno počeli da se pored samih žena bave istraživanjem roda u starom Egiptu (Graves-Brown 2008; Sweeney 2011; Wilfong 2007, 2010). Međutim, istraživanja svesno inspirisana pitanjima koja se često teorijski vezuju za prvi talas feminizma („pronaći ženu u prošlosti”) nikako nisu zanemarljiva. Danijela Stefanović je, usvojivši ovu perspektivu, predstavila ne-kraljevske uobičajne ženske titule Srednjeg carstva i Drugog međuperioda u sistematskom pregledu (Stefanović 2009, 10–11). Ovakve studije su neophodna polazna tačka svakog istraživanja, jer egiptologija još uvek ima problem sa nedovoljnim brojem podataka i objavljivanjem rezultata. Titule su naročito važne jer su one možda najbogatiji izvor podataka o

različitim položajima koje su žene imale, mada je neophodan oprez pošto se dobijeni rezultati iz jedne oblasti ne mogu bez rezerve preneti na drugu ili generalizovati (Spakowska 2012, 27). Takođe, istraživanje izolovanih slučajeva kroz rodnu perspektivu ne doprinosi puno razumevanju rodne dinamike u prošlosti, a pojedine žene, iako na različitim društvenim položajima i u različitim društvenim ulogama, nisu iza sebe ostavile spomenike sa kojih se mogu iščitati njihove titule. Šta više, čitanje titula ne znači čitanje života u prošlosti, ali svakako doprinosi njegovom razumevanju.

Međutim, napori da se re-konstruišu životi žena u istorijskom i arheološkom zapisu su, kao i u drugim srodnim disciplinama, doveli do zapostavljanja rodno teorijski osvešćenog pristupa muškarcima u starom Egiptu. Egiptologija je do pre samo nekoliko decenija skoro u potpunosti bila posvećena istraživanju muškaraca, ali pristup muškarcima kroz rodnu perspektivu feminističke teorije svakako može doprineti boljem poznavanju egipatskog društva (Wilfong 2007, 210; Wilfong 2010, 166). Ukoliko problematizujemo samo kategoriju žene i žena, a muškarca i muškarce ostavimo po strani kao neteorizovanu kategoriju, onda muška kategorija postaje i sama privilegovana, a rodne studije postaju isključivo domen žena (Matić 2011, 812; Meskell 1999, 84). Tako, na primer, biti „pravi muškarac” verovatno nije imalo isto značenje za vojnika, pisara u državnoj administraciji i radnika iz Deir el-Medine koji je zidao grobnice (Sweeney 2011, 6). Moraju se imati u vidu vremenski i geografski konteksti, kao i status, etnicitet, klasa, imućnost i starost individua koje se istražuju (Meskell 1999). Malo toga je zajedničko u iskustvu adolescentkinje koja živi u omanjoj kući planskog naselja blizu Fajuma 1.800 pre n. e. i kraljevske supruge ramezidskog perioda koja živi u Memfisu 1.200 pre n. e. (Spakowska 2012, 25) ili, pak, stanovnice Egipta u ptolomejskom ili rimskom periodu (Montserrat 1996).

POL I/ILI ROD U STAROM EGIPTU

Podelu na pol, kao biološku kategoriju i rod, kao socio-kulturnu kategoriju koja je tumačena u smislu socio-kulturnog razumevanja polnih razlika, odnosno kao set društvenih konstrukcija koje potiču iz polnih razlika ali se njima i nameću, prihvatili su i egiptolozi (Graves-Brown 2010, 10; Sweeney

2011, 1–2; Wilfong 2007, 205; Wilfong 2010, 164). Problem sa distinkcijom pol-rod i posmatranjem pola kao biološke datosti, a roda kao socio-kulturnog tumačenja ove datosti uočava se upravo u činjenici da su ove ideje kao i same feminističke perspektive iznedrene u „prvom svetu”. Kao takve nametnute su *Drugima*. Ukoliko „muškarac” i „žena” nisu univerzalne kategorije, onda ni rod kao opštost nije adekvatna kategorija za istraživanje različitih kulturnih konteksta (Gosden 1999, 132). U novijim radovima izraženo je mišljenje kako je egiptologija isuviše nekritički prihvatila teorijske koncepte rodnih studija, odnosno da je rod kao koncept prihvaćen bez rezerve (Navrátilová 2012, 162–163). Krajnje uprošćeno, ako je definicija roda: socio-kulturna konstrukcija polnih razlika koje se odnose, koje proizlaze iz, ali su i nametnute biološkom polu, onda je teško razlikovati rod od seksualnosti (Voss and Schmidt 2000, 2–3), a poznato je da se ovi identiteti ne moraju podudarati (Batler 2001, 2010).

Arheolozi teorijski inspirisani radovima Džudit Batler posmatraju pol, takođe, kao socio-kulturni konstrukt koji ima svoju istoriju i genealogiju. Oni zagovaraju da razumevanje pola i roda kakvo je ukorenjeno u „našem” društvu ne mora nužno biti razumevanje koje delimo sa različitim društvima u prošlosti. Insistiraju na performativnosti rodnog identiteta koja kroz ponavljajuće radnje nanovo citira i učvršćuje normativne rodne i seksualne odnose, ali i iscrtava granice telesnosti i definiše tela (Alberti 2005, 108–118; Matić 2010, 140–149; Matić 2012, 173–175; Perry and Joyce 2001, 65–66). Pristup u kome se izbegava *a priori* definisanje broja polova/rodova u određenom društvu poznat je kao „paradigma više polova/rodova” (Schmidt 2002, 160–162).

Međutim, posledica je upravo to da se u poslednje vreme ne može naići na arheološki rad koji ukoliko nema više polova/rodova koje zagovara za određenu zajednicu u prošlosti, onda ima bar „treći” rod kao svoj rezultat posredstvom usvojenog binarnog modela. Često se kao ilustracija (ili početna interpretativna inspiracija?) „trećeg roda” navode primeri iz „trećeg sveta” bilo da su to severnoamerički berdaši ili hidžre u Indiji (Díaz-Andreu 2003, 73; Díaz-Andreu 2005, 15–16; Gilchrist 1999, 59–64; Sweeney 2011, 2) i vezuju za sakralnost i religijsku funkciju ovih individua, što je nedavno oštro kritikovano (Jensen 2007). Ukoliko „treći svet” nije realnost već ideologija (Arendt 1969, 21), a kolonijalni *Drugi* se uvek citira, uokviruje i otkriva bez

moći sopstvenog glasa (Baba 2004), onda su slike prošlosti proizvedene na ovaj način svakako orijentalističke (Jensen 2007, 28; Said 2008). Ovime se ne nastoji da se karikiraju pomenuti radovi, niti da se ukaže na njihovu neispravnost ili nedoslednost, bilo u podacima, metodama, teorijskim postavkama ili rezultatima. Arheološke studije društava koje formulišu rodne razlike potpuno drugačije od savremenog heteronormativnog društva svakako su poželjne i donekle se mogu posmatrati kao odgovor na teorijske promene u antropologiji i feminističkoj teoriji. Međutim, primećuje se odsustvo bar ideje o postojanju rodnih pozicija i seksualnih praksi koje su isključene iz norme. Ovo je možda posledica činjenice da arheolozi uglavnom barataju sa ograničenim setom podataka. Sa druge strane, treba imati u vidu da arheologija ne treba da pošto-poto konstruiše prošlosti koje su politički korektnije od sadašnjosti, s obzirom da su režimi isključivanja određenih pojedinaca i grupa svakako postojali i u prošlosti. Prošlost nije imaginarno utopističko mesto univerzalne slobode. Međutim, arheologija treba kritički da reaguje svaki put kada se slike prošlosti citiraju u diskriminatorne svrhe u sadašnjosti, bez obzira da li su ove slike prošlosti ispravne ili ne.

Binarna podela pola/roda na „muški” i „ženski” u prošlosti, takođe, ne treba da bude isključena. Uprkos stavovima *queer* teorije da heteroseksualna želja proizvodi binarnu podelu na „muško” i „žensko”, te tako definiše dva legitimna pola (Batler 2001, 2010), binarnost ne znači nužno i heteronormativnost. Upravo je razumevanje telesnih razlika u starom Egiptu zanimljivo jer pruža primer za binarnu podelu koja nije proizvedena heteroseksualnom matricom, pošto ovo društvo nije poznavalo podelu na heteroseksualnost, homoseksualnost, biseksualnost itd. (Schukraft 2007, 297; Wilfong 2007, 212). To, sa druge strane, ne znači da ovo društvo nije poznavalo marginalne identitete i nenormativne seksualne prakse i pozicije. U tom smislu se ne slažem sa prethodno iznetim stavom Ričarda B. Parkinsona (Richard B. Parkinson) da je egipatsko društvo uopšteno bilo heteronormativno, jer heteronormativnost ne znači samo brak kao osnovnu kulturnu normu, koja je svakako posvedočena za stari Egipat (Parkinson 2008, 118). Heteronormativnost podrazumeva diskurzivno proizvođenje normativne heteroseksualnosti i nenormativnih seksualnih identiteta koje marginalne grupe proizvedene heteroseksualnom matricom i usvajaju kao identitete kroz ono što je Mišel Fuko nazvao „reversni diskurs”

(Fuko 2006). Kako u starom Egiptu nisu postojale ove identitetske kategorije, ne može se govoriti ni o heteronormativnosti, jer je sam pojam epistemološki i kulturološki težak i vezuje se za prakse bliže nama nego prošlosti. Međutim, više reči o seksualnosti biće u sledećem poglavlju rada. Pol/rod u starom Egiptu u najširem smislu jeste bio binarno definisan sa pratećim transgresijama između (Wilfong 2007, 211), što ne znači da su polne razlike i telo razumevane kao danas (Meskell and Joyce 2003).

Postoji dovoljno svedočanstava iz Srednjeg carstva i Drugog međuperioda o ženama koje su nosile muška imena. Međutim, dostupni podaci ukazuju na to da su u nekim slučajevima ženska deca dobijala imena po dedi, što je svakako pitanje izbora roditelja (Grajetzki 2010, 51–58) i ne može se tumačiti kao rodna transgresija. Međutim, zaista su nedovoljno istražena svedočanstva o specifično egipatskim rodnim ulogama, od kojih su neke svakako primeri transgresije rodnih normi. Titula „muškarac-žena” (*ḥꜳwty-s-ḥmt*) prisutna je i u koptskom periodu kao pridev gde, isto tako, ukazuje na „androgenost”. Titula *ḥmt-tꜳy* se u određenim kontekstima prevodi kao „žena muškarca” ili „udata žena”, dok u drugim pre ukazuje na „žene-muškarce” kao transgresiju rodnih normi (Depauw 2003, 52–54).

Rodne razlike prisutne su i u ikonografiji gde vlasnik spomenika ima prednost u okviru kompozicije, kao i muškarac u odnosu na ženu. U dvodimenzionalnoj umetnosti figure su okrenute ka desnoj strani posmatrača, što važi i za potencijalni prateći tekst. U scenama na stelama Srednjeg i Novog carstva figure pokojnika nalaze se na levoj strani i gledaju u desno, dok su živi koji obavljaju zagrobni ritual ili prilaze sa darovima na desnoj strani i gledaju ulevo. U slučaju da scena sadrži predstavu božanstva, onda je leva strana rezervisana za božanstvo koje gleda udesno. Ukoliko se na sceni nalazi muško-ženski par onda je leva strana rezervisana za muškarca, a već od Srednjeg carstva par se smešta zajedno na levu stranu, dok se muškarac uvek predstavlja kao frontalna figura na dominantan položaj bliže posmatraču. Dok se muškarac opisuje titulama vezanim za njegove aktivnosti, žena se najčešće opisuje kao *ḥmt.f / snt.f* „njegova žena” ili *mwt.f* „njegova majka”. Ova prednost se primećuje i u slučaju božanstava, pa tako muška božanstva imaju prednost u odnosu na ženska, mada se u oba slučaja izuzeci javljaju u slučaju kada se radi

o majci i sinu (Robins 1994, 33–36). Kada je žena vlasnica votivne stele, ona se obično prikazuje bez supruga, jer bi njegovo prisustvo zahtevalo hijerarhiju kompozije koja bi dovela do nejasnoća po pitanju vlasništva stele. Sve ukazuje na to da predstave parova, bilo kroz statue, zidne slike ili reljefe, ukazuju na superiornost muškarca u ikonografiji (Robins 1994, 37–40). Žene se za razliku od muškaraca retko prikazuju sa naznakama starenja. Ikonografske predstave žena u „najboljim” godinama su imale za cilj da one budu prikazane kao seksualno privlačne kako bi pomogle u regeneraciji i ponovnom rođenju muškaraca supruga na onom svetu. Debora Svini (Deborah Sweeney) pristupa predstavama starenja kod žena sa namerom da istraži u kojoj meri su rod i starost isprepletani sa klasom ili etnicitetom i koji tip predstave su Egipćani smatrali prigodnim za koju društvenu grupu. Žene koje su pripadale elitnom delu društva obično se nisu predstavljale sa znacima starenja, dok su oni prisutni u predstavama žena nižih staleža (Sweeney 2004, 67–69). U slučajevima kada se znaci starenja javljaju na predstavama žena elite, pretpostavlja se da se radi o iskazu statusa kroz oponašanje muškaraca u ikonografiji (Sweeney 2004, 72).

Penis se nikada ne prikazuje kod pripadnika elite Novog carstva jer je genitalni deo tela uvek prekriven belim kiltom, dok se žene stalno predstavljaju sa naznakama genitalnog dela tela, pošto se čak i odeća na ženskom telu predstavlja kao providna. Na ovaj način pažnju privlači pubični deo tela čime se ukazuje na žensku seksualnost i stimulans muške regeneracije u zagrobnom životu, ali ujedno i na to da ženama nedostaje penis (Robins 2008, 210–211). Arheolozi često plodnost i moć reprodukcije simbolički vezuju za žene u svojim tumačenjima rodne simbolike plodnosti, jer je pretpostavka da je žena osnovni tvorac novog života duboko ukorenjena u zapadnoj kulturi. Međutim, plodnost i moć stvaranja je u Egiptu skoro isključivo bila tumačena kao muška karakteristika (Roth 2000, 187–188). Ženska seksualnost bila je stimulans za stvaralačku seksualnost muškarca (Roth *ibid.*, 200).

Često se insistira na tome da razlike u boji inkarnata muškaraca i žena u egipatskoj umetnosti (tamna crvenobraon za muškarce, svetložuta za žene) oslikavaju žensku zatvorenost u kući zbog tesne veze sa domaćinstvom (Graves-Brown 2010, 5; Watterson 2012, 18). Međutim, pre se radi o dubljem značenju pošto su se po boji kože u realnosti svakako razlikovali, kako

geografski tako i statusno, a poznato je da razlika u boji inkarnata nije uvek prisutna (npr. muške i ženske sluge u domaćinstvu). Vizuelno, tamnija boja inkarnata ima veći efekat na posmatrača, te privlači pažnju na muške figure na uštrb ženskih (Robins 2008, 211), što je svakako u vezi sa privilegovanjem muškarca u egipatskoj ikonografiji o čemu je već bilo reči. Penis se, međutim, prikazuje kod muških figura koje predstavljaju niže staleže, odnosno one koje elita predstavlja u skladu sa svojim pogledom na svet. Njihovi penisi se nikada ne prikazuju u erekciji, a pasivnost i podređenost u odnosu na pripadnike elite izražava se kroz njihove aktivnosti. Prikazivanje penisa kod pripadnika elite bi zato vodilo izjednačenju sa pripadnicima nižeg staleža, pa se muškost pripadnika elite izražava kroz predstave žena i dece, ali i kroz boju inkarnata i telesne proporcije (Robins *ibid.*, 215).

ZAGRLJAJ *QUEER* TEORIJE

Nijedan egiptološki problem po pitanju roda i seksualnosti do sada nije izazvao toliku polemiku koliko dekoracija grobnice Nianhnuma i Hnumhotepa. Grobnica Nianhnuma i Hnumhotepa nalazi se na nekropoli u Sakari južno od Unasovog prilaza. Nianhnum i Hnumhotep su bili kraljevski manikeri kralja Niuserrea u vreme 5. dinastije Starog carstva.

Ono što je najviše privuklo pažnju različitih istraživača jesu predstave gestova zagrljaja, dodira i držanja za ruke dva pokojnika muškog pola u dekoraciji grobnice u kojoj nije tekstem posvedočen njihov odnos ili potencijalno srodstvo. Nianhnum i Hnumhotep su protumačeni kao braća (Moussa and Altenmüller 1977, 42), a ubrzo zatim i kao braća blizanci (Baines 1985, 463). Međutim, bilo je i tumačenja da se radi o homoseksualnom paru (Graves-Brown 2010, 103; Reeder 2000, 205–207; Reeder 2008, 152–153; Westendorf 1977), što je izazvalo lavinu različitih reakcija kako u struci tako i u javnosti. Danas su internet stranice bogate sadržajem o „najstarijem homoseksualnom paru u istoriji”, a za ovakve iskaze naročito je pogodno to što je ovakav jedan par navodno posvedočen baš u starom Egiptu. Moja namera nije bila da se u ovom radu bavim analizom grobnice, koliko da kritički pristupim raspravama koje su se povele o različitim tumačenjima, ali i drugim kritikama ovih tumačenja i rasprava. Naime, u više navrata je istaknuto da je otpor egiptološke zajednice

tumačenju da se radi o homoseksualnom paru, posledica heteronormativnosti egiptologa i egiptološke discipline (Dowson 2008, 40–43; Dowson 2009, 288–289; Reeder 2008, 153). Dodatno, odličan primer selektovanja podataka u ranim egiptološkim radovima je objavljivanje hramovskog reljefa iz Koptosa koji prikazuje kralja Senusreta I ispred itifaličnog boga Mina, gde je etiketa pažljivo prekrila falus božanstva. U objavljivanju tekstova izbegavali su se pomeni istopolnih odnosa pomenutih u istim tekstovima (npr. „Nadmetanja Horusa i Seta”), ili su se isti delovi tekstova prevodili samo na latinski, pa čak objavljivali u izdanjima koja su zanimljiva samo uskoj grupi istraživača, ali ne i široj javnosti (Parkinson 2008, 116–117). Međutim, iako arheologija i egiptologija u velikoj meri jesu heteronormativne discipline, a malo koja nauka ili disciplina to nije u suštinski heteronormativnom društvu, problemi sa tumačenjem Nianhnuma i Hnumhotepa kao homoseksualnog para su raznorodni.

Naime, argument Grega Ridera (Greg Reeder) da se radi o homoseksualnom paru prvenstveno je bio zasnovan na radu Nadin Šerpion (Nadine Cherpion) i njenom ikonografskom pregledu predstava bračnih muško-ženskih parova u grobnicama od 4. do 6. dinastije u Egiptu (Cherpion 1995). Radeći na poređenju sa ovim uzorkom, Rider je zaključio da su Nianhnum i Hnumhotep, muško-muški par, predstavljeni na isti način kao muško-ženski bračni parovi, što u vezi sa nedostatkom teksta koji ih imenuje kao srodnike, ukazuje na to da se radi o homoseksualnom paru (Reeder 2000, 205–207). Rider dodatno navodi da su samo žene i Hnumhotep u grobnici predstavljeni kako mirišu cvet lotosa, pa time Hnumhotep navodno „na neki poseban način zauzima mesto normalno rezervisano za ženu” (Reeder 2008, 146–147). Ubrzo zatim usledile su različite kritike Riderovog tumačenja, koje je izazvalo polemiku u egiptološkoj zajednici i široj javnosti, ali nikada nije ozbiljno prihvaćeno među egiptolozima. Međutim, retki su autori koji su se nakon toga bavili ovim pitanjem upravo zbog problema recepcije. Lin Meskel tvrdi da je problem sa ovim tumačenjem napor da se podaci o društvu u prošlosti iskoriste u svrhe savremene seksualne politike (Meskell 2002, 144). Tomas Doson (Thomas Dowson) u više radova ističe kako je arheološka praksa suštinski heteronormativna i kako ista naturalizuje, a istovremeno i proizvodi heteronormativnost dajući joj istoričnost, neupitnost i legitimnost (Dowson 2000, 2008, 2009). U tom smislu, prema ovom autoru, druga tumačenja nisu

ništa manje politički osveščena od Riderovog. Ono što se svakako primećuje jeste činjenica da se česta *a priori* heteronormativna tumačenja prošlosti ne preispituju već se uzimaju zdravo za gotovo kao normalna i prirodna, dok se druga ne-heteronormativna tumačenja podvrgavaju detaljnoj naučnoj proveri pri čemu se ne zahteva utemeljenost u podacima. Heteroseksualni arheolozi često imaju epistemološku privilegiju koja ne samo da isključuje istraživanja drugih, već daje prednost i legitimitet određenim konstrukcijama prošlosti (Dowson 2000, 162). Dosonova kritika heteronormativnosti arheološke discipline, ali i egiptologije, ma koliko u opštim crtama bila ispravna, ipak u ovom konkretnom slučaju i sama podleže heteronormativnosti. Naime, Rider par tumači kao homoseksualan (Reeder 2000, 205–207). Doson kritikuje Lin Meskel, iznoseći da njena kritika Riderovom radu nije upućena ka analizi, već tome što je autor *gay* (Dowson 2008, 37). Postavlja se pitanje zašto Rider i Doson nisu u skladu sa dostupnim podacima i otvorenosti kao *drugoj* prošlosti, Nianhnuma i Hnumhotepa protumačili kao biseksualni par?

Jasno je stoga da je tumačenje Nianhnuma i Hnumhotepa zauzelo centralno mesto kako u politici heteronormativnosti tako i u politici potrage za homoseksualcima u prošlosti. Međutim, ovakav poduhvat je u oba slučaja iz više razloga neispravan, a ponajviše je problematično što se u slučaju tumačenja para kao homoseksualnog autori pozivaju na *queer* teoriju i utemeljenosti svojih argumenata i polazne tačke kritike u njoj. Ovakvo viđenje *queer* teorije je pogrešno, ne samo stoga što stereotipizuje *queer* teoriju kao polje istraživanja o homoseksualcima za homoseksualce, već nužno izostavlja druge *queer* identitete, koji nužno ne moraju biti utemeljeni u seksualnosti. Ovo je naročito problematično jer odgovara čestom stereotipu koji feminističku arheologiju vidi kao arheologiju žena za žene, arheologiju roda takođe, a *queer* arheologiju kao arheologiju koja traga za homoseksualcima u prošlosti. Posledica je rezultat jednačine kojim se implicira da homoseksualci nisu ni jedno ni drugo (ni muškarci ni žene). Problem je još očigledniji onda kada se pojavljuje u okvirima discipline baš među onima koji se rodnim studijama i bave (videti Matić 2011).

Najviše iznenađuje to da se i u novijim radovima, sudeći prema literaturi citiranoj u njihovim radovima, teorijski osvešćenih autora i autorki, javljaju

poglavlja kao što je „homoseksualnost” u starom Egiptu. Da su istopolni seksualni odnosi u prošlosti postojali nije sporno za stari Egipat (Schukraft 2007; Sweeney 2011, 7; Westendorf 1977), ali arheolozi i egiptolozi ne smeju *a priori* donositi zaključke o stavovima o istopolnim seksualnim odnosima u prošlosti. Jednako je pogrešno bez ozbiljnih argumenata zagovarati heteronormativnu prošlost koliko i svet koji nije poznao normativne seksualnosti i seksualne prakse. Zaista je problematično kako zagovarati heteroseksualce i homoseksualce pre kraja XIX veka u zapadnoj Evropi kada se diskurzivno uobličava razumevanje seksualnosti kao oznake identiteta. Kategorije seksualnosti na koje se često pozivamo danas, proizvod su buržoaskog društva kasnog XIX veka, a u uskoj vezi sa razvojem kapitalizma, privatnog vlasništva i svetosti nuklearne porodice (Fuko 2006). Ovi pojmovi (homo-, hetero-, bi- itd. seksualnost) potpuno su strani starom Egiptu. Reči korišćene za seksualne odnose ukazuju na prakse, a ne na kategorije pojedinaca (Meskell 1999, 94–95; Parkinson 1995, 61). Tako se u tekstovima pominju *nkkw* „oni koji su penetrirani” i *hmjw* „oni koji okreću pozadinu”, a društveni stavovi prema ovim pojedincima ostaju pretpostavke, mada tekstovi imaju negativan prizvuk i sugerišu poredbu sa žudnjom za prevarom. Sigurno je da ovi termini ne upućuju na erotske orijentacije pojedinaca kao na kategorije seksualnog identiteta (Parkinson 2008, 117). Pojam *nkkw* pojavljuje se u 125. poglavlju „Knjige mrtvih” u vidu negativne konfesije u kojoj pokojnik izražava da nije imao penetrativni seks sa *nkkw*. Zanimljivo je to da pokojnik jednostavno ne izražava da nije imao seks sa muškarcima (Parkinson 1995, 61–62). Pojam *hm* ili *hmty* etimološki je vezan za slabost, poraz, povlačenje, kukavičluk i seksualnu pasivnost, a postoji mišljenje da se u određenim kontekstima odnosi na kastrirane muškarce, konkretno na kastrirane telohranitelje (Depauw 2003, 50).

Queer teorija ukazuje na fluidnost identiteta, prepoznajući identitet kao istorijski uslovljenu i društveno konstruisanu fikciju koja zagovara i brani određena osećanja i radnje (Giffney 2009, 2). Polimorfna ljudska žudnja često ignoriše ove granice ideološki formulisanog roda i seksualnosti, pa su tako prijateljstvo, naklonost, žudnja i ljubav često deo fluidnog kontinuuma, koji se na različite načine konstruiše čak i u okvirima jednog društva (Parkinson 2008, 120). U slučaju Nianhnuma i Hnumhotepa je, između ostalog, istaknuto kako snaga Riderovog argumenta leži u argumentima Nadin Šerpion, te

da egiptolozi moraju da se posvete njenim rezultatima ukoliko nastoje da diskredituju Riderovo mišljenje (Dowson 2008, 44). Neki autori, pak, smatraju da je pitanje i dalje otvoreno (Schukraft 2007, 322). Međutim, upravo je uzorak Nadin Šerpion kao osnova tumačenja Nianhnuma i Hnumhotepa diskreditovan već prvim uvidom u dostupne podatke o gestovima u ikonografiji parova u grobnicama Starog carstva. Vera Vasiljević je istakla ne samo da se zagrljaj i držanje za ruke, kao i pogled licem u lice vezuju i za bračne muško-ženske parove ali i srodnike (majka i sin; majka i kćerka), već i da bi označavanje Nianhnuma i Hnumhotepa pojmom *sn* (braća, kolege itd.) podrazumevalo hijerarhiju. Ova hijerarhija je u grobnici samo neznatno naznačena malom razlikom u titulaturi i ikonografiji, ali ni u kojoj meri ne ugrožava nijednog pokojnika u vlasništvu nad grobnicom. Uvođenje pomenutog pojma bi stvorilo hijerarhijski odnos i narušilo stabilnost u izražavanju zajedničkog vlasništva. Dodatno, autorka ističe da su u više radova različito tumačeni gestovi zagrljaja, dodira i držanja za ruku u ovoj grobnici smešteni u njen liminalni deo (Vasiljević 2008, 364–369). Prethodno iznet argument da se radi o blizancima, što je možda naznačeno kroz zajednički element u njihovim imenima (Hnum), Vasiljević je dodatno obrazložila mogućnošću da su od strane svojih savremenika Nianhnum i Hnumhotep bili viđeni kao *k³* jedan drugog. Ovo dodatno obrazlaže činjenicom da je Hnum zajednički element njihovog imena, a bog Hnum je kasnije posvedočen kao tvorac deteta na grnčarskom vitlu zajedno sa *k³* (Vasiljević *ibid.*, 368–369).

Da se u više radova gestovi dodira, držanja za ruku i zagrljaja tumače isuviše seksualno sugestivno već je bilo predmet kritike (Parkinson 2008, 120; Vasiljević 2008, 368). Svako ko je šetao ulicama savremenog Kaira mogao bi videti muško-muške parove kako hodaju ulicom držeći se za ruke ili zagrljeni, što se ne može reći za muško-ženske i žensko-ženske parove. Bez namere da na ovaj način pružim analogiju kojom bih zagovarao kontinuitet i možda bio optužen za orijentalizam (Said 2008), cilj mi je pre da ukažem na to da ovaj primer ne ilustruje homoseksualnu slobodu u savremenom Kairu. Naprotiv, homoseksualnost je u savremenom Egiptu najstrože kažnjiva zakonom. Međutim, nije isključeno da neki lukavi parovi na subalteran način kroz mimikriju (Baba 2004) koriste to što na ove gestove društvo ne gleda kao na homoseksualnost.

Moramo razmotriti da je seksualnost u starom Egiptu postojala u okviru šireg društvenog sistema čija je fluidnost dozvoljavala određena prelivanja u domene kao što su religijski život, privatni život i kosmologija (Meskell 1999, 103). U Srednjem carstvu poznat je motiv kralja koji grli božanstvo kao u slučaju hrama Senusreta I u Karnaku i u „Beloj kapeli” ovog hrama. U većini ovih scena božanstvo je prikazano sa falusom u erekciji, što ne ukazuje na seksualizaciju predstave, već na iskaz muške moći u društvu, preporoda, stvaranja i plodnosti (Parkinson 2008, 120–121; Robins 2008, 209).

ZAKLJUČAK

Egiptologija je usvojila studije roda i seksualnosti manje više istim razvojnim putem kao arheologija. Isprva se javila potreba za prepoznavanjem žene u prošlosti starog Egipta, a zatim i kritika androcentričnog iskrivljenja. Međutim, egiptološke studije koncentrisane isključivo na žene aktuelne su i do novijeg doba, mada se mahom radi o opštim pregledima, a retko o istraživanjima sa jasnim i eksplicitnim istraživačkim pitanjima i problemima, još manje jasnim teorijsko-metodološkim okvirima. Nevidljivost žena iz struke u istoriji egiptološke discipline posledica je nedovoljne teorijske osvešćenosti egiptologije i skoro potpunog odsustva refleksivnosti prema istoriji discipline. Egiptolozi su kao i arheolozi usvojili antropološku teoriju i drugi talas feminističke kritike u definisanju pola kao biološke osobine i roda kao socio-kulturnog čitanja polnih razlika. Međutim, primećuje se da razlikovanje pola i roda nije naročito uticalo na egiptološka istraživanja kako se u objavljenim radovima na temu roda u starom Egiptu zaista ne vidi teorijsko-metodološki potencijal ove razlike. Inspirisana poststrukturalizmom i *queer* teorijom, Lin Meskel (Meskell 1999, 2002) među prvima ukazuje na to da je pol u starom Egiptu već rod, ali i da se identiteti ne mogu posmatrati podvojeno već ukršteno. To zapravo, znači da iako je pol/rod u starom Egiptu sasvim izvesno definisan kao binarna kategorija, životi i identiteti nisu bili binarni. Identitet žene na dvoru i žene nižeg staleža, Egipćanke ili strankinje, kao i njihova ženskost nije bila identična, a isto važi i za vojnika, pisara i seljaka – Egipćanina ili stranca.

Egiptolozi su, kao i arheolozi, pokrenuli pitanja seksualnosti u starom Egiptu, kako kroz kritiku heteronormativnosti egiptologije, tako i kroz

istraživanja seksualnosti u prošlosti kao eksplicitnog istraživačkog problema. Međutim, egiptolozi, kao i arheolozi, nisu iskoristili sve teorijsko-metodološke potencijale *queer* teorije, naročito po pitanju normativnosti i materijalne kulture izvan okvira isključivo roda i seksualnosti. Dodatni problem je što su radovi sa naslovima koji aludiraju na *queer* teoriju uglavnom kritike i rasprave, a ne jasno definisana istraživanja. Istovremeno, autori ovih radova (Dowson 2008, 2009; Reeder 2000, 2009) uglavnom nisu egiptolozi i rezultati njihovih kritika nisu opravdani raspoloživim podacima o seksualnosti u starom Egiptu.

LITERATURA

- Alberti, Benjamin. 2005. „Bodies in Prehistory: Beyond the Sex/Gender Split.” U *Global Archaeological Theory: Contextual Voices and Contemporary Thoughts*, ur. Pedro Paulo A. Funari, Andrés Zarankin i Emily Stovel, 107–120. London: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Arendt, Hannah. 1969. *On violence*. San Diego and New York: A Harvest/HBJ Book.
- Baba, Homi. 2004. *Smeštanje kulture*. Beograd: Beogradski krug.
- Babić, Staša. 2011. „Čemu još istorija arheologije?” *Etnoantropološki problemi* 6(3): 565–577.
- Baines, John. 1985. „Egyptian Twins.” *Orientalia* 54: 461–482.
- Batler, Džudit. 2001. *Tela koja nešto znače: o diskurzivnim granicama granicama ,pola'*. Beograd: Samizdat B92.
- Batler, Džudit. 2010. *Nevolja s rodom*. Loznica: Karpos.
- Champion, Sara. 1998. „Women in British Archaeology: Visible and Invisible.” U *Excavating Women: A History of Women in European Archaeology*, ur. Margarita Díaz-Andreu i Marie Louise Stig Sørensen, 171–192. London and New York: Routledge.
- Cherpion, Nadine. 1995. „Sentiment Conjugal et Figuration à l'Ancien Empire.” *Sonderschriften des Deutschen Archäologischen Institut in Kairo* 28: 33–47.
- Conkey, Margaret W. and Janet D. Spector. 1984. „Archaeology and the Study of Gender.” *Advances in Archaeological Method and Theory* 7: 1–38.
- Dawson, Warren Royal and Eric Parrington Uphill. 1972. *Who Was Who in Egyptology*. London: The Egypt Exploration Society.

- Depauw, Mark. 2003. „Notes on Transgressing Gender Boundaries in Ancient Egypt.” *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 130: 49–59.
- Díaz-Andreu, Margarita and Marie Louise Stig Sørensen, ed. 1998a. *Excavating Women: A History of Women in European Archaeology*. London and New York: Routledge.
- Díaz-Andreu, Margarita and Marie Louise Stig Sørensen. 1998b. „Excavating Women: Towards an Engendered History of Archaeology.” U *Excavating Women: A History of Women in European Archaeology*, ur. Margarita Díaz-Andreu i Marie Louise Stig Sørensen, 1–30. London and New York: Routledge.
- Díaz-Andreu, Margarita. 2003. „Identitet roda i arheologija-Sintetički pregled.” *Genero: časopis za feminističku teoriju* 2: 67–92.
- Díaz-Andreu, Margarita. 2005. „Gender identity.” U *The Archaeology of Identity: Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicity and Religion*, ur. Margarita Díaz-Andreu, Sam Lucy, Staša Babić i David N. Edwards, 13–42. London: Routledge.
- Dowson, Thomas A. 2000. „Why Queer Archaeology? An Introduction.” *World Archaeology* 32(2) Queer Archaeologies: 161–165.
- Dowson, Thomas. A. 2008. „Queering Sex and Gender in Ancient Egypt.” U *Sex and Gender in Ancient Egypt: Don Your Wig for a Joyful Hour*, ur. Carolyn Graves-Brown, 27–46. Swansea: The Classical Press of Wales.
- Dowson, Thomas A. 2009. „Queer Theory Meets Archaeology: Disrupting Epistemological Privilege and Heteronormativity in Constructing Past.” U *The Ashgate Research Companion to Queer Theory*, ur. Noreen Giffney i Michael O’Rourke, 277–294. Surrey: Ashgate.
- Fuko, Mišel. 2006. *Istorija seksualnosti I: volja za znanjem*. Loznica: Karpos.
- Giffney, Noreen. 2009. „Introduction: The ‚q’ word.” U *The Ashgate Research Companion to Queer Theory*, ur. Noreen Giffney i Michael O’Rourke, 1–13. Surrey: Ashgate.
- Gilchrist, Roberta. 1999. *Gender and Archaeology: Contesting the Past*. London and New York: Routledge.
- Geller, Pamela L. 2005. „Skeletal Analysis and Theoretical Complications.” *World Archaeology* 37: 597–609.
- Geller, Pamela L. 2008. „Conceiving Sex: Fomenting a Feminist Bioarchaeology.” *Journal of Social Archaeology* 8: 113–138.

- Gosden, Chris. 1999. *Anthropology and Archaeology: A Changing Relationship*. London and New York: Routledge.
- Grajetzki, Wolfram. 2010. „Remarks on Women with Male Names: Stela Glasgow 1923.33.ac in the Kelvingrove Art Gallery and Museum.” *Göttinger Miszellen* 224: 47–58.
- Graves-Brown, Carolyn. 2008. „Introduction: Gender, Sex and Loss of Innocence.” U *Sex and Gender in Ancient Egypt: Don Your Wig for a Joyful Hour*, ur. Carolyn Graves-Brown, ix-xxv. Swansea: The Classical Press of Wales.
- Graves-Brown, Carolyn. 2010. *Dancing for Hathor: Women in Ancient Egypt*. London: Continuum.
- Holaubek, Johanna. 2008. „Austrian Women on the Nile (1870–1938).” U *Egypt and Austria IV: Crossroads*, ur. Johanna Holaubek, Hana Navratilova i Wolf B. Oerter, 263–269. Prag: Czech Institute of Egyptology.
- Jeffreys, David, ed. 2003. *Views of Ancient Egypt since Napoleon Bonaparte: Imperialism, Colonialism and Modern Appropriations*. London: University College of London Press.
- Jensen, Bo. 2007. „Queer Bedfellows: Gender Ambiguity, Shamans, Hijras, 'Berdache' and the Problems of Using Ethnographic Record.” U *XI Nordic TAG, Århus 10–12 May 2007, Globalization, Identity, Material Culture and Archaeology*, ur. Peter Jensen, Søren Sindbæk i Helle Vandkilde, 25–32. Århus: Institute of Anthropology, Archaeology and Linguistics, Aarhus Universitet.
- Jensen, Bo. 2009. „Rude Tools and Material Difference-Queer Theory, ANT and Materiality: An Under-explored Intersection?” *Graduate Journal of Social Science* 6(1): 42–71.
- Matić, Uroš. 2010. „Dupljajska kolica i tela koja nešto znače.” *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture* 14: 129–159.
- Matić, Uroš. 2011. „Lav, veštica i orman: Uperedni prikaz dve sekcije na 16th Annual Meeting of European Association of Archaeologists.” *Etnoantropološki problemi* 6(3): 811–815.
- Matić, Uroš. 2012. „To Queer or Not To Queer? That is the Question: Sex/gender, Prestige and Burial no. 10 on the Mokrin Necropolis.” *Dacia-Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie* LVI: 169–185.

- Meskel, Lynn. 1999. *Archaeologies of Social Life: Age, Sex, Class et cetera in Ancient Egypt*. Oxford: Blackwell.
- Meskel, Lynn. 2002. *Private Life in New Kingdom Egypt*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Meskel, Lynn M. and Rosemary A. Joyce. 2003. *Embodied Lives: Figuring Ancient Maya and Egyptian Experience*. London and New York: Routledge.
- Milenković, Milena i Jelena Arsenijević. 2009. „Figurine kao reprezentacije tela: analiza vinčanskih figurina gradačke i pločničke faze sa teritorije kosovske, južnomoravske i srbijanske varijante.” *Petničke sveske* 67: 327–345.
- Montserrat, Dominic. 1996. *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt*. London and New York: Kegan Paul.
- Moussa, Ahmed M. and Hartwig Altenmüller. 1977. *Das Grab des Nianchchnum und Chnumhotep*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Navrátilová, Hana. 2012. „Gender and Historiography (in Deir el-Medina)?” U *Sozialisierungen: Individuum-Gruppe-Gesellschaft. Beiträge des ersten Münchner Arbeitskreises Junge Ägyptologie (MAJA 1), 3. bis 5.12.2010*, ur. Gregor Neunert, Kathrin Gabler i Alexandra Verbovsek, 149–165. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Parkinson, Richard B. 2008. „Boasting about Hardness’: Constructions of Middle Kingdom Masculinity.” U *Sex and Gender in Ancient Egypt: Don Your Wig for a Joyful Hour*, ur. Carolyn Graves-Brown i Kathlyn M. Cooney, 115–142. Swansea: Classical Press of Wales.
- Perry, Elizabeth M. and Rosemary A. Joyce. 2001. „Providing a Past for ‚Bodies That Matter’: Judith Butler’s Impact on the Archaeology of Gender.” *International Journal of Sexuality and Gender Studies* 6(1/2): 63–76.
- Porčić, Marko. 2010. „Antropologija roda praistorijskih populacija: Slučaj ‚pogrešno’ orijentisanih grobova na mokrinskoj nekropoli.” *Etnoantropološki problemi* 5(1): 165–182.
- Reeder, Greg. 2000. „Same-Sex Desire, Conjugal Constructs, and the Tomb of Niankhnum and Khnumhotep.” *World Archaeology* 32(2) Queer Archaeologies: 193–208.
- Reeder, Greg. 2008. „Queer Egyptologies of Niankhkhnum and Khnumhotep.” U *Sex and Gender in Ancient Egypt: Don Your Wig for a Joyful Hour*, ur. Carolyn Graves-Brown, 143–156. Swansea: The Classical Press of Wales.

- Reid, Donald Malcolm. 2003. *Whose Pharaohs? Archaeology, Museums and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Robins, Gay. 1993. *Women in Ancient Egypt*. Harvard: Harvard University Press.
- Robins, Gay. 1994. „Some Principles of Compositional Dominance and Gender Hierarchy in Egyptian Art.” *The Journal of the American Research Center in Egypt* XXXI: 33–40.
- Robins, Gay. 2008. „Male Bodies and the Construction of Masculinity in New Kingdom Egyptian Art.” U *Servant of Mut: Studies in Honor of Richard A. Fazzini*, ur. Sue H. D’Auria, 208–215. Leiden and Boston: Brill.
- Roth, Ann Macy. 2000. „Father Earth, Mother Sky: Ancient Egyptian Belief about Conception and Fertility.” U *Reading the Body: Representations and Remains in the Archaeological Record*, ur. Alicon E. Rautman, 187–201. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Rubin, Gejl. 2003. „Trgovina ženama: beleške o ‚politickoj ekonomiji’ polnosti.” U *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, 87–145. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Said, Edvard. 2008. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Schmidt, Robert A. 2002. „The Iceman Cometh: Queering the Archaeological Past.” U *Out In Theory: The Emergence of Lesbian and Gay Anthropology*, ur. Ellen Lewin i William L. Leap, 155–185. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Schukraft, Beate. 2007. „Homosexualität im Alten Ägypten.” *Studien zur Altägyptischen Kultur* 36: 297–331.
- Sørensen, Marie Louise Stig. 2000. *Gender Archaeology*. Cambridge: Polity Press.
- Spakowska, Kasia. 2012. „Hidden Voices: Unveiling Women in Ancient Egypt.” U *A Companion to Women in the Ancient World*, ur. Sharon L. James i Sheila Dillon, 25–38. Oxford: Willey-Blackwell.
- Stefanović, Danijela. 2009. *The Non-royal Feminine Titles of the Middle Kingdom and Second Intermediate Period: Dossiers*. Golden House Publication Egyptology 11. London: Golden House Publications.
- Sweeney, Deborah. 2004. „Forever Young? The Representation of Older and Ageing Women in Ancient Egyptian Art.” *The Journal of the American Research Center in Egypt* XLI: 67–84.

- Sweeney, Deborah. 2011. „Sex and Gender.” U *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, ur. Elizabeth Froid i Willeke Wendrich, 1–14. Los Angeles <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz0027fc04>
- Tyldesley, Joyce A. 1995. *Daughters of Isis: Women in Ancient Egypt*. London: Penguin Books.
- Vasiljević, Vera. 1999-2000. „Egiptologija kod nas-luksuz ili potreba?” *Glasnik srpskog arheološkog društva* 15-16: 297–301.
- Vasiljević, Vera. 2008. „Embracing His Double: Niankhnun and Khnumhotep” *Studien zur Altägyptischen Kultur* 37: 363–372.
- Voss, Barbara L. 2000. „Feminisms, Queer Theories, and the Archaeological Study of Past Sexualities.” *World Archaeology* 32(2) Queer Archaeologies: 180–192.
- Voss, Barbara L. and Robert A. Schmidt. 2000. „Archaeologies of Sexuality: An Introduction.” U *Archaeologies of Sexuality*, ur. Robert A. Schmidt i Barbara L. Voss, 1–32. London and New York: Routledge.
- Watterson, Barbara. 2012. *Women in Ancient Egypt*. Amberley: Palgrave Macmillan
- Westendorf, Wolfhart. 1977. „Homosexualität.” U *Lexikon der Ägyptologie* II, ur. Wolfgang Helck i Wolfhart Westendorf, 1272–1274. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Wilfong, Terry G. 2007. „Gender and Sexuality.” U *The Egyptian World*, ur. Toby Wilkinson, 205–217. London and New York: Routledge.
- Wilfong, Terry C. 2010. „Gender in Ancient Egypt.” U *Egyptian Archaeology*, ur. Willeke Wendrich, 164–179. Oxford: Willey-Blackwell.
- Wilkinson, Richard H., ed. 2008. *Egyptology Today*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wylie, Alison. 1998. „The Interplay of Evidential Constraints and Political Interests.” U *Reader in Gender Archaeology*, ur. Kelley Hays-Gilpin i Davis S. Whitley, 57–86. London: Routledge.

Primljeno: 4.11.2012.

Prihvaćeno: 13.11.2012.

Egyptology, Gender and Sexuality: Critical Perspective

Uroš MATIĆ

Institut für Ägyptologie und Koptologie,
Westfälische Wilhelms-Universität Münster

Summary: Egyptology appropriated gender and sexuality studies relatively late in comparison to archaeology. This paper is not as much a history of research in gender and sexuality as a critical note on deficiencies and potentials of gender and sexuality studies in Egyptology. The introductory part introduces gender studies in archaeology with key theoretical concepts which are in the continuation of the paper discussed in comparison to their place in Egyptological studies of gender. Criticism of androcentrism and the question of (in)visibility of women were discussed as starting points of early gender research in archaeology, surely influencing Egyptological research. The paper points to a lack of gender history of the discipline as a consequence of general Egyptological resistance to theory, necessary for every serious research, but it also points to the lack of critical reflexivity towards the history of the discipline. The categories of sex and gender are discussed with a special attention to their research potential in Egyptology: in destabilisation of heteronormativity in research of the past as much as in more an more present aversion towards potential binary definitions of sex/gender in the past. Binary gender norms do not necessarily also mean heteronormativity, as argued in queer theory. Heteronormativity calls for a series of identity categories and practices of signification completely alien to ancient Egypt. The last part of the paper discusses the influence of queer theory on archaeological and Egyptological research of the past.

Key words: sex, gender, sexuality, archaeology, egyptology, queer theory